

MÜƏLLİM HAZIRLIĞI MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ
ISSUES IN TEACHER TRAINING

UOT 37.01

GƏLƏCƏK TƏRBIYƏÇİ-MÜƏLLİMLƏRİN İNKLÜZİV FƏALİYYƏTƏ
HAZIRLIĞININ QANUNAUYGUNLUQLARI VƏ PRİNSİPLƏRİ

Nabat Ayaz qızı Qəhrəmanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

ORCID: 0009-0004-1045-0731

E-mail: nabat.gahramanova@yahoo.no

Açar sözlər: tərbiyə, inklüziv, təhsil, müəllim, təlim

Ключевые слова: воспитание, инклюзивное образование, учитель, обучение

Key words: upbringing, inclusive, education, teacher, training

Tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığının formalaşması konsepsiyası müəyyən elmi-pedaqoji qanunauyğunluqlara əsaslanır ki, bu da hazırlıq prosesinin sistemli, məqsəd-yönlü və davamlı şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Bu qanunauyğunluqlar pedaqoji prosesin mahiyyətindən, tərbiyəçi-müəllimlərin fəaliyyət mexanizmlərindən və inklüziv təhsilin tələblərindən irəli gəlir. Onların nəzərə alınması təhsil-tərbiyə işinin daha səmərəli qurulmasına, eləcə də gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv təhsil mühitinə uyğunlaşmasına şərait yaradır.

Bu o deməkdir ki, müəllimin inklüziv hazırlığının formalaşması konsepsiyasının əsasını aşağıdakı qanunauyğunluqlar təşkil edir:

1) sistemlərin mövcudluğu və fəaliyyət göstərməsi qanunauyğunluqları [1;2].

2) sosial münasibətlərin formalaşması ilə bağlı psixoloji nəzəriyyə və yanaşmalar [3;4;5].

3) təhsil prosesinin əsas pedaqoji qanunauyğunluqları [6;7;8]. Bu qanunauyğunluqlar pedaqoji sistemin və onun altsistemlərinin fəaliyyəti üçün fundamental əsas təşkil etdiyindən, təhsil prosesinin bütün spektrlərini əhatə edir. Onlar: a) pedaqoji sistemin ümumi strukturu və funksional mexanizmlərini izah edir; b) universal xarakter daşdığı üçün təhsilin bütün pillə və səviyyələrində tətbiq oluna bilər; c) konkret bir sahəyə deyil, bütövlükdə təlim-tərbiyə sisteminə şamil olunur.

İnklüziv təhsil və müəllim hazırlığı prosesinə tədqiqatçılar müxtəlif nəzəri-metodoloji yanaşmalar əsasında yanaşdıqları üçün bu sahənin inkişaf qanunauyğunluqları barədə də fərqli elmi baxışlar və yanaşmalar formalaşmışdır.

Avropa alimlərinin inklüziv təhsildə sosial ədalət, bərabərlik, insan hüquqları və sosial inteqrasiya ideyalarına əsaslanır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda inklüzivlik təkcə pedaqoji prinsip deyil, həm də təhsil siyasətinin əsas komponenti kimi təqdim olunur. Onların əsas ideyaları sosial sifariş və pedaqoji fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi qanunauyğunluğuna (yəni cəmiyyətin sosial tələblərinin müəllim hazırlığına və məktəb strukturuna təsiri) əsaslanır.

Rus modelində müəllim hazırlığı fəaliyyət nəzəriyyəsi, inkişaf psixologiyası və sosial qarşılıqlı təsirin pedaqoji imkanları kontekstində təhlil edilir, müəllimin psixi və peşəkar inkişafı, sosial inteqrasiyanın rolu və təhsildə fəaliyyətin strukturu əsas məsələlərdən biri kimi təhlil olunur. Rus alimlərinin əsas ideyaları şəxsiyyətyönlülük və fərdiləşdirmə, nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdəti, sistemlərin mövcudluğu və fəaliyyəti qanunauyğunluqlarına əsaslanır.

Amerika və bəzi Qərb tədqiqatçılarının əsərlərində sosial münasibət nəzəriyyəsi, psixoloji baxış, davranış modelləri və inklüziv pedaqoji texnologiyaların tətbiqi araşdırılır, tərbiyəçi-müəllimin inklüziv hazırlığı onun sosial-psixoloji mövqeyi, sosial münasibətləri, şəxsi dəyərləri və peşəkar davranış strategiyaları ilə əlaqələndirilir. Onların əsas ideyaları motivasiya və fəaliyyətyönlü təlim və sosial qarşılıqlı təsir və psixoloji münasibətlər qanunauyğunluqlarına əsaslanır.

İnklüziv təhsildə beynəlxalq yanaşmalar və onların pedaqoji qanunauyğunluqlarla əlaqəsi

Cədvəl 1.3.1.

Tədqiqat istiqaməti	Qanunauyğunluq	Məzmun	İdeya müəllifləri
Avropa modeli (sosial ədalət, insan hüquqları, məktəbin transformasiyası)	Sosial sifarişin və pedaqoji fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi	Cəmiyyətin sosial tələbləri ilə pedaqoji prosesin, və məktəb mədəniyyətinin uyğunlaşdırılması	Mel Eynskou Toni But Lani Florian Şeyla Riddel
Rusiya modeli fəaliyyət nəzəriyyəsi, inkişaf psixologiyası	Şəxsiyyətyönlülük və fərdiləşdirmə; fəaliyyətin sistem xarakteri qanunauyğunluğu	Tərbiyəçinin psixi və fəaliyyət əsaslı inkişafı – onun daxili potensialı nəzərə alınır	L.S.Vıqotski A.N.Leontyev D.B.Elkonin V.V.Davıdov
Amerika modeli münasibətlər və davranış modelləri	Motivasiya və fəaliyyətyönlü təlim; sosial qarşılıqlı təsir qanunauyğunluğu	Müəllimin psixoloji və sosial hazır olmasının inklüzivliyə təsiri əsas götürülür	Qordon Olport Daniel Kats Riçard L. Hass Aysək Eyzən Martin Fişbein Maykl F. Cianqreko

Bu yanaşmaların müqayisəli təhlili göstərir ki, tərbiyəçi-müəllimin inklüziv fəaliyyətə hazırlığı multidissiplinar, qarşılıqlı əlaqəli və dinamik xarakter daşıyır. Bu hazırlıq prosesi yalnız pedaqoji bilik və bacarıqlarla məhdudlaşmır, eyni zamanda müəllimin dəyər sistemi, sosial münasibətləri və psixoloji mövqeyi ilə də müəyyən olunur. Məhz bu səbəbdən də müasir dövrdə

tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığı konsepsiyası kompleks, sistemli və integrativ yanaşma tələb edir. Bu yanaşma müxtəlif elmi istiqamətlərin qarşılıqlı sintezini, pedaqoji, psixoloji və sosial faktorların uzlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığı konsepsiyasında sistemlərin mövcudluğu və fəaliyyəti ilə bağlı qanunauyğunluqların nəzərə alınması, bu prosesin strukturunu, sosial münasibətlərin formalaşmasının psixoloji əsaslarını və onların davranışa təsirini müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən də pedaqoji qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir. Çünki pedaqoji qanunauyğunluq tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığını səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün optimal yolu müəyyən edir. Tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığında aşağıdakı qanunauyğunluqlar [9] xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

1. *Hissə və bütövün qarşılıqlı təsiri qanunauyğunluğu* – sistemin ayrı-ayrı hissələri ya müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərməyə, ya da ümumi sistemə daha sıx bağlı olmağa cəhd edir. Tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığında bu, hazırlığın müxtəlif hissələri arasında uyğunluğun və balansın yaradılmasını, fərdi yanaşmaların ümumi peşəkar keyfiyyətlə birləşdirilməsini tələb edir.

2. *İyerarxik quruluş qanunauyğunluğu* – sistem həm onu əhatə edən mühitlə, həm də öz alt sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığında bu o deməkdir ki, hazırlıq prosesi həm ümumi təhsil mühiti, həm də fərdi bacarıq və biliklər səviyyəsində qarşılıqlı təsirə əsaslanır.

3. *Zəruri müxtəliflik qanunu* – tərbiyəçi-müəllim inklüziv fəaliyyətə hazırlıqda müxtəlif vəziyyətlərə uyğunlaşmaq üçün kifayət qədər fərqli və davamlı bilik, bacarıq və yanaşmalara sahib olmalıdır. Bu, hazırlıqda geniş “kompetensiya ehtiyatı” yaradılması deməkdir.

4. *Sistemin inkişaf qanunauyğunluğu* – tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlıq prosesi daim yenilənməli və dəyişən tələblərə uyğunlaşdırılmalıdır. Buna görə, tərbiyəçi-müəllimlərin hazırlığında istifadə olunan məzmun və metodlar çevik və müasir olmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunan dörd əsas qanunauyğunluq tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığında sistemli və harmonik yanaşmanın əsasını təşkil edir. Bu qanunauyğunluqlar həm ümumi nəzəri prinsipləri, həm də təcrübədə tətbiq olunan pedaqoji vasitələri əhatə edir.

Bəzi tədqiqatlarda [18] inklüziv fəaliyyətə hazırlığın *sistemlilik, fəallıq və subyektivlik, şəxsiyyətə yönümlülük, kontekstlilik (konkret mühitə uyğunlaşma), inkişaf yönümlülük, humanistlik və dəyəryönümlülük, və integrasiya qanunauyğunluğundan* bəhs olunur

Aşağıda tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığını müəyyən edən pedaqoji qanunauyğunluqlar daha konkret formada təqdim olunur: 1) *məqsəd, məzmun və fəaliyyətin sosial ehtiyaclarla bağlılığı* (inklüziv fəaliyyətə hazırlığın cəmiyyətin inklüziv təhsil tələblərinə uyğun təşkil edilməsi); 2) *təhsil mühiti və metodların təsiri* (inklüziv fəaliyyətə hazırlığın nəticələrinin məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin şəraitindən və istifadə olunan metodlardan asılılığı); 3) *tədris materialının əhəmiyyəti və ona münasibət* (inklüziv hazırlığın elmi-nəzəri və təcrübi materiallara, inklüziv təhsilin dəyərlərinə və sosial-peşəkar dözümlülüyə əsaslanması); 4) *kompetensiya yanaşması* (inklüziv fəaliyyətə hazırlığın kompetensiya əsaslı prinsiplərə uyğun aparılması).

Bu qanunauyğunluqlar gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv hazırlığının formalaşdırılması konsepsiyasının ümumi pedaqoji və xüsusi prinsiplərini, həmçinin onların tətbiqi qaydalarını şərtləndirir. Tədqiqatçılar ümumi pedaqoji prinsipləri tədqiq edərkən

Ümumi pedaqoji prinsiplərə aşağıdakılar aid edilir:

1. *Humanist yanaşma prinsipi*. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində çalışacaq gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlanmasında bu prinsip təhsildə humanist dəyərlərin qorunmasını, uşaqların sosial və təhsil mühitindəki fərqliliklərin qəbul olunmasını, onların bərabər hüquqlarının təmin edilməsini və fərdi ehtiyaclarına uyğun yanaşmanı əsas götürməyi zəruri edir. “*Humanist yanaşma prinsipi tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv təhsil məkanında hər bir uşağın unikallığını, fərdi inkişafını nəzərə almaq və inklüziv mühitdə tolerant münasibət formalaşdırmaq bacarıqlarının inkişafına yönəldilmiş pedaqoji fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edir*” [10]. Bu isə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inklüziv təhsilə cəlb edilən uşaqların inkişafında “sosial inteqrasiyanı, fərdi və fərqli yanaşmanın tətbiqini” [11] təmin etməklə onların emosional və sosial rifahını gücləndirir.

2. *Təhsilin demokratikləşdirilməsi prinsipi*. Bu prinsip məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsil alan uşaqların fərdi təhsil ehtiyaclarının nəzərə alınmasını, onların təhsil prosesində fəal iştirakını və bərabər imkanlara malik olmalarını təmin edir. Bu prinsip həmçinin tərbiyəçi-müəllimlərdən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində “*inklüziv, çevik və dəstəkləyici təhsil mühiti*” [12] yaratmağı tələb edir ki, bu da uşaqların fərdi ehtiyac və xüsusiyyətlərinin diqqətlə nəzərə alınmasını zəruri edir. Təhsilin demokratikləşdirilməsi prinsipi tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığında əsas rol oynayır və onların peşəkar fəaliyyətinin keyfiyyətini artırır.

3. *Elmilik prinsipi*. Bu prinsip gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığında mühüm rol oynayır. Elmilik prinsipi həmçinin tərbiyəçi-müəllimlərin fərdi təhsil ehtiyaclarını dəqiq müəyyənləməyə, tədris prosesində yenilikçi təlim texnologiyalarını tətbiq etməyə və inklüziv təhsil mühitinin keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verir. Bu yanaşma tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığında nəzəri biliklərin praktik tətbiqini təmin edir, onların peşə bacarıqlarının və sosial-şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına təsir edəcək metodlardan istifadə olunmasını tələb edir. Elmilik prinsipi gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığı “*elmi əsaslarla qurmaqla*” [12, s.134] onlarda inklüziv bacarıqların səmərəli formalaşmasına zəmin yaradır və inklüziv təhsilin keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir.

4. *Sistemlilik prinsipi*. Sistemlilik prinsipi gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığını bir-biri ilə əlaqəli olan psixoloji və pedaqoji komponentlərin sistemi kimi nəzərdən keçirir. Bu sistemin komponentləri (koqnitiv, emosional, konativ, kommunikativ və refleksiv) tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığında əhəmiyyətli rol oynayır.

5. *Məzmun və struktur tamlığı prinsipi*. Bu prinsip pedaqoji təhsil müəssisələrində gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığının səmərəli təşkilində rəhbər tutulan əsas prinsiplərdən biridir. Bu prinsip, bir tərəfdən, inklüziv fəaliyyət üçün zəruri olan nəzəri biliklərin, praktiki bacarıq və peşə kompetensiyalarının məzmun baxımından ardıcıl, sistemli və mərhələli şəkildə mənimsənilməsini təmin edir, digər tərəfdən, “*inklüziv hazırlıq modelinin tərkib komponentləri ilə onun tətbiq mərhələləri arasında funksional uyğunluğu və qarşılıqlı əlaqəni*” [16, s.66] təmin edir.

Məzmun və struktur tamlığı prinsipi tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığını təmin edən elə bir təhsil mühitinin yaradılmasını təmin edir ki, burada diqqət yalnız peşə-ixtisas biliklərinə deyil, eyni zamanda inklüziv mədəniyyət, sosial məsuliyyət və humanist dəyərlərin formalaşdırılmasına yönəlir.

6. *Multidissiplinarlıq prinsipi*. Bu prinsip tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığı proqramında müxtəlif fənlərin məzmununun inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Bu da inklüziv təhsilin çoxşaxəli və fərqli aspektlərdən dəyərləndirilməsini, inklüziv təhsil dəyərlərinin tədrisə daxil edilməsini, inklüzivliklə bağlı əldə olunan bilik və bacarıqların inklüziv qruplarda tətbiq olunmasını nəzərdə tutur.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, yuxarıda sadalanan prinsiplərin tədqiqi və tətbiqi ilə bağlı

Gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığının ümumi prinsipləri ilə yanaşı, spesifik, yəni *xüsusi prinsipləri* də mövcuddur. Həmin prinsiplərin mahiyyətinə diqqət yetirək.

1. *Peşə şəraitinə uyğunluq prinsipi*. Bəzi elmi ədəbiyyatda bu prinsip situativ və proqnozlaşdırıla bilən adekvatlıq prinsip kimi izah edilir. *Situativlik* – gələcək tərbiyəçi-müəllimin inklüziv mühitdə qarşılaşacağı konkret pedaqoji situasiyaların (məsələn, fərqli təhsil ehtiyacları olan uşaqlarla ünsiyyət, valideynlərlə əməkdaşlıq və s.) təlim prosesində modelləşdirilməsi və praktiki olaraq tətbiqinin təmin olunmasını, *proqnozlaşdırma* təhsilin məzmununun və metodlarının inklüziv təhsilin inkişaf tendensiyalarına uyğun şəkildə qurulmasını, *adekvatlıq* tədris proqramının gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv qruplarda işləmək üçün sosial-pedaqoji, psixoloji və metodiki tələblərə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu prinsip inklüziv təlim mühitində onların qarşılaşacağı real və potensial situasiyalara uyğun bilik, bacarıq və münasibətlərin formalaşdırılmasını təmin edir. Bu prinsipin reallaşdırılması aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirilə bilər: 1) *inklüziv mühitin modelləşdirilməsi* (gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin real iş şəraitinə bənzər tədris şəraitinin yaradılmasını, onların müxtəlif ehtiyacları uşaqlarla işləmə bacarığının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur); 2) *peşəkar qarşılıqlı fəaliyyətin formalaşdırılması* (gələcək-tərbiyəçi müəllimlərə inklüziv mühitdə müəllim, valideyn və digər mütəxəssislərlə əməkdaşlıq etmənin yolları öyrədilir, inklüziv komanda da işləmək bacarığının formalaşdırılır); 3) *könüllü fəaliyyətə cəlb edilmə* (gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlarla könüllü fəaliyyətə cəlb edilməsi onların inklüziv təhsil mühitinə daha erkən adaptasiyasını və praktik bacarıqlarını inkişaf etdirir, bu sahədə ilkin təcrübə toplanmasına və emosional uyğunlaşmalarına kömək edir); 4) *təcrübə və praktiki tapşırıqlar* (müxtəlif pedaqoji situasiyaların təhlili və real praktiki tapşırıqların yerinə yetirilməsi gələcək tərbiyəçi-müəllimlərdə qərarvermə, adaptasiya və refleksiya bacarıqlarının inkişafına, yeni iş şəraitinə uyğunlaşmağa, öz fəaliyyətlərini dəyərləndirməyə kömək edir).

2. *Diaqnostika prinsipi*. Bu prinsipin nəzərə alınması akademik, peşəkar və sosial-şəxsi kompetensiyaların formalaşma səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verən müxtəlif diaqnostik vasitələrin hazırlanmasını və tətbiqini nəzərdə tutur. Inklüziv fəaliyyətə hazırlanan gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin fərdi inkişafı, inklüzivliklə bağlı bilik, bacarıq və münasibətlər sisteminin səviyyəsi mütəmadi olaraq diaqnostik metodlarla qiymətləndirilir. Bu prinsip tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığında əhəmiyyətli rol oynayan empatiya, əməkdaşlıq, ünsiyyət və diferensial yanaşma kimi vacib komponentlərin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Diaqnostika prinsipi gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığını davamlı şəkildə izləməyə, zəif və güclü tərəflərini müəyyənləşdirməyə, zəruri korreksiya işlərinin vaxtında aparılmasını təmin edir. Bəzi tədqiqatlarda diaqnostika və korreksiya vəhdət halında verilir. D.B.Elkonin tərəfindən "*diaqnostika və korreksiyanın vəhdəti*" kimi irəli sürülən bu prinsip İ.V.Dubrovina [15, s.14] tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Burada əsas məqsəd ilkin diaqnostik nəticələr əsasında fərdi inkişaf planı hazırlamaq və zəruri

düzəlişlərin edilməsidir.

3. *Əlilliyin sosial modelinin prioritet qəbul edilməsi prinsipi.* Bu prinsip gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığında mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onların sosial model əsasında formalaşmış baxış tərzi, uşaqlara fərdi yanaşmanı və onların ehtiyaclarına uyğun dəstəyi təmin etməyə imkan verir. Nəticədə gələcək tərbiyəçi-müəllimlər inklüzivliklə bağlı nəzəri fikirləri praktikada tətbiq etməyi bacarır, hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərinə hörmətlə yanaşmağı bacarırlar.

4. *Dəyər-məzmun kompetensiyasına əsaslanan inklüziv təhsil prinsipi.* Bu prinsipin əsas mahiyyəti gələcək tərbiyəçi-müəllimləri hazırlayanların özlərinin təlim prosesində dəyər-məzmun kompetensiyası prinsipinə əməl etməsidir. Təlim prosesində bu prinsipə əməl edən professor-müəllimlər gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüzivliklə bağlı nəzəri və praktik bilikləri mənimsəməsinə münbit şərait yaradır, onların inklüziv fəaliyyətə hazırlanmasını məqsədyönlü və sistemli şəkildə təmin edirlər. Bunlar da tərbiyəçi-müəllimlərin müxtəlif ehtiyacları olan uşaqlarla işləmək üçün lazımi dəyər və biliklərə malik olmalarını təmin edir.

5. *Preventiv¹ adaptasiya prinsipi.* Bu prinsip gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə psixoloji və pedaqoji cəhətdən əvvəlcədən hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu prinsip ali pedaqoji təhsil müəssisələrində təlim prosesində gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin sistemli nəzəri biliklər mənimsəməsinə, modelləşdirilmiş situasiyalar əsasında inklüzivliklə bağlı praktik bacarıqlar əldə etməsini, inklüziv qruplarda qarşılaşa biləcəkləri müxtəlif pedaqoji vəziyyətlərə çevik və adaptiv yanaşmaların formalaşdırılmasını, eləcə də fərqli inkişaf xüsusiyyətlərinə malik uşaqlarla işləmək bacarığının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bununla da gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə kompleks və sistemli şəkildə hazırlığı təmin olunur.

6. *Inklüziv yanaşmada çətinliklərin identifikasiyası və kompensasiya prinsipi.* Bu prinsip gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığında müşahidə olunan çatışmazlıqların (bilik, bacarıq və münasibət səviyyəsindəki nöqsanların) vaxtında müəyyən edilməsini və onların aradan qaldırılması üçün məqsədyönlü işlərin görülməsini nəzərdə tutur. Inklüziv fəaliyyətə hazırlıq prosesində bu prinsipin tətbiq edilməsi tərbiyəçi-müəllimlərin gələcək fəaliyyətlərində qarşılaşacağı çətinliklərin ali təhsil illərində aşkara çıxarılmasını, onların obyektiv və subyektiv səbəblərinin müəyyənləşdirilməsini, təhlil edilməsini və qabaqlayıcı tədbirlər görülməsini nəzərdə tutur. Bu prinsip gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətdə daha dayanıqlı və adekvat fəaliyyət göstərməsinə kömək edir.

7. *Komandada peşəkar-pedaqoji əməkdaşlıq prinsipi.* Bu prinsip xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqların problemlərinin müəllim-defektoloq, pedaqoq-psixoloq, sosial pedaqoq və digər mütəxəssislərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində müzakirə edilməsini, uyğun yanaşmanın müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu prinsip gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığı zamanı onlarda maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlığın və integrativ yanaşmanın əhəmiyyətini başa düşür, onlarda əməkdaşlıq vərdisləri inkişaf edir. Bu prinsip inklüziv təhsil mühitində kompleks yanaşmanın həyata keçirilməsində tərbiyəçi-müəllimin funksional rolunu gücləndirir.

8. *Peşəkar pedaqoji təcrübə prinsipi.* Peşəkar pedaqoji təcrübə prinsipi gələcək tərbiyəçi-

¹ "Preventiv" sözü latın mənşəli olub, Azərbaycan dilində "qabaqlayıcı", "önleyici", "əvvəlcədən qarşısını alan" mənalarını verir.

müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlanmasında praktik pedaqoji bacarıqların qazanılması üçün şəraitin yaradılmasını, gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlanmasında praktik bacarıqların formalaşması üçün şəraitin yaradılmasını, həmçinin praktik fəaliyyətin müxtəlif formalarda əldə edilməsini nəzərdə tutur. Bu prinsip gələcək tərbiyəçi-müəllimlərdə inklüziv mühitdə effektiv fəaliyyət göstərmək üçün vacib təcrübə və bacarıqları formalaşdırmağa şərait yaradır.

Beləliklə, gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığı prosesində müəyyən olunan qanunauyğunluqlar pedaqoji prosesin əsas mahiyyəti ilə uyğunluq təşkil edir. Bu qanunauyğunluqlar *“təlim prosesində təkrarlanan, sabit və mühüm əlaqələri əks etdirir”* [17, s.42]. Onlara əsaslanan prinsiplər isə inklüziv fəaliyyətə hazırlığın məqsədyönlü və sistemli şəkildə təşkilini təmin edən ümumi strateji istiqamətləri müəyyən edir. Gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlanmasının qanunauyğunluqları və prinsipləri onların peşə keyfiyyətlərinin sistemli və məqsədyönlü şəkildə formalaşmasını təmin edir. Bu prinsiplərin tətbiqi, gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv mühitdə səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri bilik, bacarıq və münasibətlərin formalaşdırılmasına, həmçinin onların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan kompleks hazırlıq prosesinin qurulmasına şərait yaradır.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə inklüziv təhsilin qlobal miqyasda prioritet istiqamətə çevrilməsi tərbiyəçi-müəllimlərin bu sahəyə sistemli və məqsədyönlü hazırlanmasını zəruri edir. Məktəbəqədər təhsil mərhələsi uşaqların sosiallaşmasının və inkişafının əsasını təşkil etdiyindən, bu mərhələdə çalışan tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazır olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda müəllimlərin inklüzivliklə bağlı bilik, bacarıq və münasibətləri fragmentar xarakter daşıyır və sistemli hazırlıq konsepsiyasına əsaslanmır. Bu isə inklüziv təhsil mühitinin keyfiyyətinə və uşaqların sosial inteqrasiyasına mənfi təsir göstərir. Digər tərəfdən, beynəlxalq və milli tədqiqatlarda inklüziv hazırlığın qanunauyğunluqları və prinsiplərinin vahid sistem şəklində təqdim olunmasına ehtiyac qalmaqdadır. Bu baxımdan tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığının qanunauyğunluqlar və prinsiplər əsasında əsaslandırılması aktual elmi-pedaqoji problem kimi çıxış edir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatda tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığı konsepsiyası sistemlərin mövcudluğu və fəaliyyəti, sosial münasibətlərin formalaşması və pedaqoji prosesin əsas qanunauyğunluqları kontekstində kompleks şəkildə əsaslandırılır. İlk dəfə olaraq inklüziv fəaliyyətə hazırlığın ümumi və xüsusi prinsipləri qarşılıqlı əlaqədə təqdim edilir və onların funksional məzmunu açıqlanır. Avropa, Rusiya və Amerika modellərinin nəzəri ideyalarının müqayisəli təhlili əsasında inklüziv hazırlığın multidissiplinar və inteqrativ xarakteri elmi baxımdan əsaslandırılır. Tədqiqatda inklüziv hazırlığın struktur komponentləri ilə pedaqoji qanunauyğunluqlar arasında əlaqə müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda, preventiv adaptasiya, diaqnostika, çətinliklərin identifikasiyası və kompensasiyası kimi prinsiplərin inklüziv hazırlıq sistemində rolu elmi şəkildə izah olunur. Bu yanaşma gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığının nəzəri modelinin zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat nəticələri ali pedaqoji təhsil müəssisələrində tərbiyəçi-müəllimlərin hazırlanması proqramlarının təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Təklif olunan qanunauyğunluqlar və prinsiplər əsasında inklüziv fəaliyyətə hazırlıq üzrə xüsusi kursların və modul proqramların hazırlanması mümkündür. Tədqiqat materialları

gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv kompetensiyalarının diaqnostikası və inkişafı üçün metodik vəsaitlərin tərtibində tətbiq oluna bilər. Eyni zamanda, bu yanaşmalar məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inklüziv mühitin formalaşdırılmasına praktik dəstək verir. Müəllimlərin peşəkar inkişaf proqramlarında bu nəticələrdən istifadə onların inklüziv fəaliyyətə psixoloji və metodiki hazırlığını gücləndirə bilər. Nəticə etibarilə, tədqiqat inklüziv təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və uşaqların sosial inteqrasiyasının təmin olunmasına real töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Bertalanffy, L. vo). General System Theory: Foundations, Development, Applications. New York: George Braziller. 289 s. 1968.
2. Luhmann, N. Social Systems. Stanford: Stanford University Press. 528 s. 1995.
3. Katz, D., & Hass, R. L. Social Psychology and Social Change. In J. J. Mansbridge (Ed.), Beyond Self-Interest (pp. 115–136). Chicago: University of Chicago Press. 1988.
4. Allport, G. W. Attitudes. In C. Murchison (Ed.), Handbook of Social Psychology (pp. 798–844). Worcester, MA: Clark University Press. 1935.
5. Ajzen, I., & Fishbein, M. Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. 1980.
6. Viqotskiy L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 s.
7. Dewey J. Experience and Education: 60th Anniversary Edition. – West Lafayette, IN: Kappa Delta Pi, 1998. – 181 s.
8. Freire, P. Pedagogy of the Oppressed: 50th Anniversary Edition. – New York: Bloomsbury Academic, 2018. – 232 s.
9. Bertalanffy, L. von General System Theory: Foundations, Development, Applications. New York: George Braziller. 1968.
10. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427>. 1994.
11. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. Inclusive Education in Europe: Putting theory into practice. Odense, Denmark: European Agency for Special Needs and Inclusive Education. <https://www.european-agency.org/resources/publications/inclusive-education-europe-putting-theory-practice>. 2018.
12. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. Inclusive Education in Europe: Putting theory into practice. <https://www.european-agency.org/resources/publications/inclusive-education-europe-putting-theory-practice>. 2018.
13. Иванова, Е.В. Инновационные технологии в подготовке педагогов к инклюзивному образованию // Педагогическое образование в России. 2019, №2, 45–52.
14. Rose, D.H., Universal Design for Learning. Journal of Special Education Technology. 2001, №2, p. 66-67
15. Психокоррекционная и развивающая работа с детьми: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / И.В.Дубровина, А. Д. Андреева, Е.Е.Данилова, Т. В. Вохмянина; Под ред. И.В.Дубровиной. – М.: Издательский центр «Академия», 1998. -160 с.
16. Florian, L., & Pantić, N. Supporting all educators to take part in teacher professional

learning for inclusion. Education Sciences, .2023,№5, p.529. [https:// www.researchgate. net/ publication/](https://www.researchgate.net/publication/370198022_Supporting_All_Educators_to_Take_Part_in_Teacher_Professional_Learning_for_Inclusion)

370198022_Supporting_All_Educators_to_Take_Part_in_Teacher_Professional_Learning_for_Inclusion

17. Əhmədov B.A.Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri. Bakı, maarif, 1993. 260 s.

18. Christine Grové, Stella Laletas, Christine Grove, Umesh Sharma: “Five principles of inclusive education”. Monash University. 2019. [https://www.monash.edu/ education/ teachspace/articles/five-principles-of-inclusive-education](https://www.monash.edu/education/teachspace/articles/five-principles-of-inclusive-education)

N.A.Qəhrəmanova

Gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığının qanunauyğunluqları və prinsipləri **Xülasə**

Tədqiqatda tərbiyəçi-müəllimlərin inklüziv fəaliyyətə hazırlığının elmi-pedaqoji qanunauyğunluqlar və prinsiplər əsasında formalaşdırılmasının nəzəri əsasları araşdırılmışdır. Müəllim hazırlığı prosesinin sistemli, məqsədyönlü və dinamik xarakter daşdığı, pedaqoji, psixoloji və sosial faktorların qarşılıqlı vəhdətinə əsaslandığı əsaslandırılmışdır. Avropa, Rusiya və Amerika modellərinin müqayisəli təhlili inklüziv hazırlığın multidissiplinar mahiyyətini ortaya qoymuşdur. Müəyyən edilmiş qanunauyğunluqlar müəllimlərin bilik, bacarıq, münasibət və dəyər sisteminin kompleks inkişafını şərtləndirir. Ümumi və xüsusi prinsiplər gələcək tərbiyəçi-müəllimlərin peşəkar kompetensiyalarının məqsədyönlü formalaşdırılmasına xidmət edir. Tədqiqat nəticələri inklüziv təhsil mühitində səmərəli fəaliyyət göstərə bilən müəllimlərin hazırlanması üçün elmi-metodik baza yaradır.

Н.А.Гахраманова

Закономерности и принципы подготовки будущих педагогов к инклюзивной деятельности **Резюме**

В исследовании раскрываются теоретические основы формирования готовности воспитателей-педагогов к инклюзивной деятельности на основе научно-педагогических закономерностей и принципов. Обосновано, что процесс подготовки носит системный, целенаправленный и динамический характер и опирается на интеграцию педагогических, психологических и социальных факторов. Сравнительный анализ европейской, российской и американской моделей показал междисциплинарную природу инклюзивной подготовки. Выявленные закономерности определяют комплексное развитие знаний, умений, установок и ценностей будущих педагогов. Общие и специальные принципы направлены на целенаправленное формирование их профессиональных компетенций. Результаты исследования создают научно-методическую основу для подготовки педагогов, способных эффективно работать в инклюзивной среде.

N.A.Gahramanova

**Regularities and principles of preparing future educators for inclusive activities
Summary**

The study examines the theoretical foundations of forming preschool teachers' readiness for inclusive practice based on scientific-pedagogical regularities and principles. It is substantiated that the training process is systematic, purposeful, and dynamic, relying on the integration of pedagogical, psychological, and social factors. A comparative analysis of European, Russian, and American models reveals the multidisciplinary nature of inclusive teacher preparation. Identified regularities determine the comprehensive development of teachers' knowledge, skills, attitudes, and values. General and specific principles ensure the purposeful formation of professional competencies. The findings provide a scientific and methodological basis for preparing teachers capable of effective work in inclusive educational environments.

Redaksiyaya daxil olub: 06.02.2026